

УДК 37.013.42

ЛОГІКО-СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ КАТЕГОРІЙ І ПОНЬЯТЬ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Товщик С.А.

У статті здійснено теоретичний аналіз побудови категорійно-термінологічної системи, шляхів їх формування в теорії соціальної педагогіки, особливостей залучення категорій і понять суміжних наук до теоретичного поля соціальної педагогіки. Описано логіку процесу формування власних категорій методом наукової індукції, залучених категорій – методом дедукції, описано явище понятійної дифузії, введено та охарактеризовано як метод становлення категорій соціальної педагогіки – метод понятійної дифузії.

Ключові слова: індукція, дедукція, понятійна дифузія, взаємозв'язки категорій, термінологічна система, комплексність, міждисциплінарність, системність, направленість, соціальна детермінованість.

В статье осуществлен теоретический анализ построения категориально-терминологической системы, путей их формирования в теории социальной педагогики, особенностей привлечения категорий и понятий смежных наук, к теоретическому полю социальной педагогики. Описана логика процесса формирования собственных категорий методом научной индукции, привлеченных категорий, – методом дедукции описано явление понятийной диффузии, введено и охарактеризовано как метод становления категорий социальной педагогики – метод понятийной диффузии.

Ключевые слова: индукция, дедукция, понятийная диффузия, взаимосвязи категорий, терминологическая система, комплексность, системность, направленность, социальная детерминированность.

The article covers theoretical analysis of the system of categories and terms in Social Pedagogics, ways of their formation, peculiarities of introduction of categories and terms of allied sciences into the theoretical field of Social Pedagogics. The author describes the method of scientific induction and its role in formation of intrinsic categories, the method of deduction – in introduced categories, and defines the method of conceptual diffusion in the formation of the categories of Social Pedagogics.

Key words: induction, deduction, conceptual diffusion, interconnection of categories, terminology system, complexity, systemacy, orientation, social determination.

Світоглядний характер соціальної педагогіки як науки, її соціальна роль у розвитку сучасного суспільства закономірно відображається в термінології цієї галузі наукового знання. Для процесу становлення соціальної педагогіки характерні явища і процеси виникнення значного числа нових термінів, кожен з яких описує різні поняття динамічної соціально-педагогічної практики. У зв'язку з цим можна стверджувати про необхідність цілеспрямованого наукового дослідження, мета якого – теоретичне обґрунтування базових категорій і термінів соціальної педагогіки.

Звернення до понятійно-термінологічного апарату соціальної педагогіки, необхідність обґрунтування її базових категорій та їх ієрархії, тобто співвідношення, співвіднесення і місця в структурі

теоретичного апарату педагогіки зумовлене потребою систематизації знань і побудови курсу соціальної педагогіки, викладання його у вигляді системи. Проблема систематизації соціально-педагогічного знання є незмінно актуальною і такою, що постійно проголошується, присутня практично у кожному підручнику та посібнику із соціальної педагогіки.

Нагальною стає потреба системного теоретичного аналізу понять і термінів соціальної педагогіки, шляхів їх формування в теорії соціальної педагогіки, особливостей залучення категорій і понять інших наук до теоретичного поля соціальної педагогіки, осмислення й обґрунтування доцільності їх використання в теоретичних та практичних дослідженнях – це створить умови для самостійного розвитку соціально-педагогічної теорії в

тісному її міждисциплінарному зв'язку з іншими науками.

Підготовка фахівців соціально-педагогічної сфери залежить від якості змісту університетської освіти і наукових досліджень у цій галузі, передбачає оволодіння, засвоєння і оперування студентами категорій, понять і термінів при вивченні загальних навчальних дисциплін спеціальності "Соціальна педагогіка", оперування ними в практичній діяльності, що дозволить сформувати теоретико-методологічну основу професійного світогляду майбутнього спеціаліста, допоможе осмислювати сутність соціально-педагогічних явищ та закономірностей формування соціальної компетентності особистості в процесі розвитку та виховання.

Дослідженням означень основних категорій соціальної педагогіки та специфіки взаємозв'язку соціальної педагогіки та соціальної роботи, методології соціальної педагогіки займалися українські вчені, як-от: І.Зверева, О.Безпалько, Л.Коваль, А.Малько, Л.Штефан. Шляхи оформлення категорій і понять в термінологічну систему досліджували переважно російські науковці М.Галагузова, А.Мудрик, В.Нікітін, В.Семенов, становлення наукових парадигм розвитку соціальної педагогіки вивчали – В.Бочарова, І.Ліпський, Г.Нікітіна, Г.Філонов [4, с. 117; 9, с. 4–5].

Метою статті є аналіз методологічних основ понятійно-термінологічного апарату соціальної педагогіки, його системи і структури взаємозв'язків окремих категорій з метою побудови на основі логіко-структурного аналізу системи понять про предмет соціальної педагогіки. Паралельно з проникненням у сутність предмету дослідження іде процес термінологічного оформлення понять про даний предмет, відбувається встановлення взаємно-однозначної відповідності між знаком (терміном) і значенням – так створюються концепції [6, с. 85–91], як тільки порушується однозначність термінології, розпадається і концептуальне знання.

Однозначність трактування і розуміння понять науки – важлива умова розвитку і практичного використання наукового знання. Однозначність і чіткість трактування будь-якого поняття надає чіткості та однозначності пізнавальним процедурам диференціації явищ і процесів, що описуються даним поняттям від інших явищ, предметів і процесів. Однозначність термінів у соціально-педагогічному дослідженні забезпечується дотриманням наступних методологічних умов: здійснення аналізу термінів у контексті цілісного уявлення про об'єкт соціально-педагогічної дійсності; врахування ієрархії понять про цей об'єкт у даному контексті на основі системного підходу до нього; переходом від емпіричного до теоретичного рівня осмислення дійсності. Узгодження основних методологічних характеристик дослідження є способом досягнення однозначності термінів [8].

Категоріально-термінологічний апарат – упорядкований, логічно осмислений, взаємопов'язаний набір основних понять, термінів та категорій, є основою вихідних теоретичних положень будь-якої науки. Не є виключенням і соціальна педагогіка, в якій він формується із використанням понять багатьох суспільних наук, предметом вивчення яких є людина: філософії, соціології, педагогіки, психології та ін.

На сьогодні в соціальній педагогіці не існує загальновизнаного сформованого понятійного апарату (майже кожна наукова стаття містить авторське пояснення вживаних категорій і понять), однозначних підходів до визначення основних категорій науки, що зумовлено поліпарадигмальним походженням функціонування теоретичних конструктів; відбувається становлення теоретичних концепцій, утвердження основних парадигм розвитку соціальної педагогіки, теоретичних положень дослідження феномену соціально-педагогічної діяльності. Відповідно до цього здійснюється опис і узагальнення тих категорій і понять, якими користуються науковці в своїх дослідженнях, виокремлюючи лише певні їх аспекти, що в контексті дослідження є для них актуальними [10].

Російська дослідниця в галузі педагогіки Г.Штинова так характеризує ситуацію в науці, що склалася в кінці ХХ ст.: "Дійсно більшість сучасних учених-педагогів, пропонуючи свої власні трактування певних понять чи термінів, уводячи нові поняття і терміни, часто без особливої необхідності, як правило, не навантажуючи себе тим, щоб співвіднести їх із загальновідомими визначеннями, нехай і не приймаючи їх, а також із розумінням, трактуваннями іншими дослідниками даного явища або процесу" [10, с. 251; 11]. А це в період оформлення загальнонаукового визнаного змісту основних категорій і понять науки, становлення її категорійно-понятійної системи, виявлення особливостей соціально-педагогічної термінології, є проявом наукової некоректності, часто порушенням законів логіки і наукового мислення.

Водночас видається можливою і навіть допустимою тимчасова варіативність трактування того чи іншого терміну в процесі концептуалізації соціально-педагогічного наукового знання, коли багатозначність трактовки терміну можна вважати показником її руху, формування. Хоча така неоднозначність призводить до змішування значень понять і термінів, уникнути її навряд чи вдасться.

Категорійний або понятійний апарат – одне із основних питань науки. Саме в ньому концентрується наукове пізнання соціальної дійсності. Те, наскільки розроблений понятійний апарат характеризує рівень пізнання в певній науці (розробки предмету дослідження), і навпаки, поглиблення пізнання в науці збагачує її категорії і поняття (діалектичний зв'язок між загальним, одиничним і особливим). Тобто, стан розробленості категоріально-понятійного апарату науки знаходиться у взаємозалежному зв'язку із "глибиною" і якістю наукового пізнання. Категоріально-термінологічний апарат соціальної педагогіки формує її категоріальний профіль, який виступає інструментом формування основних напрямків наукових досліджень в об'єктному полі соціальної педагогіки, механізмом формування її науково-предметного поля, характеризує соціальну педагогіку як міжпредметну, міждисциплінарну науку, що займає певне визначене місце в якості однієї із галузей соціальної науки [8, с. 156].

Очевидно, що вирішення питання розробки термінологічної системи є змістом подальших наукових досліджень у галузі соціальної педагогіки. Ю.Галагузова вважає, що "... в більшості наукових

Це обґрунтовані положення, за якими виділяються поняття, не визначена структура понятійної системи і не розглядається їх взаємодія із понятійними системами педагогіки та інших наук. Основна проблема полягає у з'ясуванні сутності цих понять. Вони прописані (охарактеризовані) нечітко і неточно, проте це є об'єктивним моментом становлення соціальної педагогіки як самостійної галузі наукового знання [5, с. 102]. І.Ліпський, аналізуючи погляди Ю.Галагузової, вважає, що більшість термінів не мають наукової розшифровки: змісту, не означені критерії їх виділення і класифікації, поняття, терміни і категорії не складають повністю сформовану понятійно-термінологічну систему, недостатньо розкриті їх методологічні і регулятивні функції [7, с. 16].

Однак соціальна педагогіка має власний концептуальний понятійно-категоріальний апарат, який є сукупністю загально-філософських понять і категорій, понять про соціальне середовище, явища та процесів, що проходять у ньому, загально-педагогічних понять, категорій і понять соціальної філософії, соціальної психології, соціології.

У соціальній педагогіці, як ми вважаємо, категорійно-термінологічний апарат формується за основними напрямками, до яких відносяться:

- 1) використання найбільш загальних понять, термінів і категорій діалектики;
- 2) адаптація (запозичення) до соціальної педагогіки загальнонаукових термінів, понять і категорій;
- 3) використання (залучення) термінів педагогіки, частиною якої є соціальна педагогіка, в соціально-педагогічному контексті;
- 4) уточнення понять і термінів власне самої соціально-педагогічної науки;
- 5) конструювання і поповнення наукової термінології соціальної педагогіки власними поняттями, термінами і категоріями.

Система понять будь-якої науки знаходиться у взаємозв'язку з понятійними системами інших наук, які вивчають той же об'єкт. М.Галагузова відзначає, що не становить винятку і соціальна педагогіка, понятійна система якої знаходиться у тісному взаємозв'язку з системами понять, насамперед, педагогіки і соціології, а також інших наук, об'єктом вивчення яких є людина [4, с. 102].

Вважаємо, що на сьогодні це зумовлено рядом причин: йде процес становлення соціальної педагогіки як науки, розвиток парадигм наукового соціально-педагогічного знання тощо, і є лише спроби описати категорії і терміни, які найчастіше використовуються у теорії соціальної педагогіки.

Аналізуючи ступінь розробки даної проблеми, Л.Нікітіна дійшла висновку, що в соціальній педагогіці можна виділити наступні групи категорій [3, с. 18–20]:

1. *Запозичені* – категорії, що виражають діалектичний зв'язок системи категорійно-термінологічного апарату соціальної педагогіки та іншими "соціогуманітарними" науками, які не є специфічними для соціальної педагогіки, а означувані ними явища і процеси вивчаються також іншими науками (соціалізація, соціальна діяльність, соціальна активність та ін.). На нашу думку, доцільніше

вживати термін "залучені категорії", оскільки він повніше відображає семантичне забарвлення означуваних категорій. Залучення відбувається за механізмом відходу від предметного змісту поняття в межах суміжної науки до конкретизації цього поняття в предметному полі соціальної педагогіки.

2. *Загальні категорії*, що, насамперед, є категоріями соціальної педагогіки, проте використовуються у науковому обігу інших наук (соціально-педагогічна діяльність, соціально-педагогічна корекція, соціально-педагогічне проектування та ін.).

3. *Специфічні категорії*, які виражають сутнісний аспект науки соціальної педагогіки (закономірності, принципи, цілі, функції, зміст), відображають конкретні способи виявлення сутнісного змісту (структура, форми, методи, інструментарій), характеризують якісні стани соціальної педагогіки (комплексність, міждисциплінарність, системність, направленість, соціальна детермінованість).

Характерною рисою наукових категорій є їх взаємопов'язаність (із однієї виводиться інша чи навіть сукупність категорій), а також гнучкість та динамічність: постійний розвиток оточуючої дійсності, її перетворення, пізнання спричиняє постійне уточнення змісту багатьох категорій соціальних наук. І.Зверева, О.Безпалько наводять класифікацію понятійного апарату соціальної роботи, але використовують категорії і поняття, на нашу думку, соціальної педагогіки також [2, с. 27].

Система категорій, на якій базується теорія соціальної роботи, за визначенням дослідника І.Ліпського: "... соціальна педагогіка виступає в ролі наукового стрижня соціальної роботи" [8, с. 91] за рівнем теоретичного узагальнення може бути розділена на 3 групи:

1. Категорії, які є загальними, родовими для всіх соціальних наук (індивід, особистість, індивідуальність, сім'я, соціалізація, соціум, соціальна діяльність, соціальне спілкування) – відображають змістовий аспект.

2. Категорії, утворені внаслідок застосування загальнофілософських, соціологічних, базових психологічних, педагогічних, медичних та інших понять у теорії соціальної роботи та соціальної педагогіки (соціальна профілактика, ресоціалізація, медико-соціальні послуги, соціальна реабілітація, соціальна діагностика, соціальна терапія).

3. Власні категорії соціальної роботи (соціальна робота, соціальний працівник, соціальний захист, соціальне втручання, соціальний захист [1, с. 218–219].

Проте можна навести дещо іншу схему термінологічної побудови предметного поля соціальної педагогіки (класифікації системи категорій і понять науки):

- терміни, поняття, категорії, які притаманні усім гуманітарним наукам;
- терміни, поняття, категорії, які запозичені із інших наук, у тому числі психології, педагогіки, соціології та ін.;
- категорії, поняття, терміни самої соціальної педагогіки і соціальної роботи (враховуючи взаємозв'язки між самими категоріями соціальної педагогіки та соціальної роботи, переплітанням галузей практичної діяльності).

На сучасному етапі розвитку соціально-педагогічного знання серед науковців існує декілька точок зору щодо проблеми формування категорійно-понятійного апарату, класифікації категорій і понять. Частина науковців вважає, що структурно-термінологічний апарат соціально-педагогічної науки складає термінологія: загально- і конкретнонаукова, міждисциплінарна, термінологія соціальної педагогіки та соціальної роботи [4; 8].

Формування власних категорій проходить від встановлення (фіксації) наукового факту через виділення, окреслення загальних ознак і характеристик поняття до утвердження об'єктивно основоположних, сутнісних відношень дійсності – формування теоретичного знання у формі наукових категорій. При цьому факт відображає історично зумовлену необхідність передачі соціального досвіду між поколіннями, поняття – погляди окремих дослідників на загальні ознаки соціальних явищ і процесів, форма мислення, що вказує на зв'язки з іншими поняттями, а категорія – утверджену систему цих поглядів у "єдину більш-менш всезагальну дефініцію".

На нашу думку, логічним шляхом означення дефініцій соціальної педагогіки є методи наукової індукції та дедукції.

Формування наукових категорій і понять індуктивним методом представлено на рис. 1.

Шлях формування категоріально-понятійного апарату видається можливим і в напрямку паралельного існування поняття, що розкриває сутність наукової категорії з переважаючим впливом змісту категорії, яка дедуктивним методом сходження від конкретного до загального і формує змістове наповнення поняття про науковий факт. У цьому проявляється обернений діалектичний зв'язок,

коли категорія виступає основою (конкретним) для розуміння поняття (загального). Дедуктивним шляхом, на нашу думку, проходить процес утвердження залучених категорій у термінологічну систему соціально-педагогічної науки. Категорія, що залучається до теоретико-предметного поля соціальної педагогіки проходить логічний процес інтерпретації (від загального до конкретного) і оформлюється у соціально-педагогічне поняття.

Узагальнений шлях формування категорій і понять представлено на рис. 1 та 2.

Для розуміння процесу становлення категорійно-понятійного апарату соціально-педагогічної науки ми спроектували визначення понятійної дифузії.

Явище понятійної дифузії окреслює проникнення понять і термінів, які закріплені в одній галузі знання з нашаруванням понятійного змісту в сфері іншої науки. Процес дифузії має двосторонній характер: використання термінів і понять відбувається в обох науках, причому дифузійність не дає змоги стверджувати про специфічність, належність даній науці. Односторонній характер дифузії певної категорії передбачає, що категорія, яка не стала поняттям, залишається функціонувати в статусі залученої. Термін як назва поняття навряд чи може використовуватися як однозначне його тлумачення; на нього здійснюють певний вплив різні аспекти тлумачення в межах окремих наукових галузей, узгоджуючи його зі своїм предметом дослідження.

Залучення до теоретичного поля соціальної педагогіки категорій і понять суміжних соціогуманітарних наук здійснюється з метою: розширення меж розробки теоретико-методологічної основи науки (предмету дослідження), уточнення її соціально-педагогічних аспектів. Залучення виступає основним механізмом творення власне соціально-

Рис. 1. Система формування власних наукових категорій

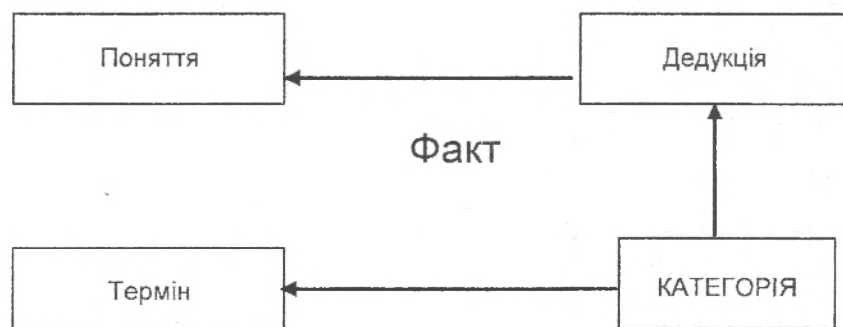

Рис. 2. Дедуктивний шлях становлення залучених категорій у теоретичне поле соціальної педагогіки

педагогічного тезаурусу. Це зумовлюється міждисциплінарним та інтегративним характером соціальної педагогіки.

Недоліком такого шляху творення власних категорій є неузгодженість наукових позицій стосовно визначення предмету соціальної педагогіки, що об'єктивно впливає на "інструментальну обробку" понять, що залучаються в межах предмету дослідження соціальної педагогіки. Будучи залученими, вони так і залишають нести на собі теоретичні нашіарування предмету вихідних наук, що не сприяє формуванню соціально-педагогічної сутності понять як функції категоріально-понятійного апарату.

Ми вважаємо, що категорії "соціалізація", "розвиток" і "виховання" несуть на собі теоретичний зміст концептуального характеру категорійно-термінологічного апарату науки, виражають діалектичний взаємозв'язок змісту категорій "соціалізація", "розвитку" та "виховання" як абстрактних конструктів, що зумовлено діалектикою взаємодії основних характеристик і особливостей реального системного процесу соціального становлення особистості, і як окремі динамічні системи, і як підсистеми метасистеми взаємодії "особистість – суспільство". Через категорію соціалізації простежується зв'язок соціальної педагогіки і соціології, де чітко означається функціонування соціальної системи "індивід – суспільство" (соціальна система – індивід), через категорію "розвитку" як процесу формування особистості із психологічною наукою.

Основною залученою психологічною категорією є категорія розвитку; її залучення має на меті осмислення соціально-педагогічного аспекту сутності соціального процесу розвитку особистості.

Власною соціально-педагогічною категорією ми вважаємо категорію соціального виховання – статус соціально-педагогічної вона набуває в аспекті створення організаційно-педагогічних умов, необхідних для супроводу процесу виховання, при розумінні виховання як процесу сприяння самореалізації внутрішнього потенціалу особистості в ході її соціального розвитку.

В кожній із розглянутих категорій, що наділені властивістю загального, можна виділити специфічне і особливе. Відображаючи найбільш загальні явища, вони синтезують і систематизують окремі наукові поняття, зумовлюючи необхідність конкретизації теоретичних положень соціальної педагогіки.

Перспективою подальших досліджень є цілісне і всебічне вивчення процесу окреслення і становлення основних категорій і понять соціальної педагогіки в історичній ретроспективі в руслі соціально-педагогічних ідей. Адже об'єктивно проаналізувати будь-яку проблему неможливо без знання її історії; критичне осмислення історичного шляху розвитку соціально-педагогічної теорії і практики, осмислення основних понять на кожному окремому етапі розвитку допомагає запобігти помилок на сучасному етапі, в процесі формування категорійно-понятійної системи науки. Системний підхід вимагає реалізації в єдності таких принципів як історизм, конкретність, урахування всебічних зв'язків і розвитку, єдності теорії, експерименту і практики. Подальшого розвитку та уніфікації як структурних елементів системи потребують основні дефініції соціальної педагогіки – як власні – ("соціальне виховання", "соціальність", "соціальна педагогіка"), так і соціологічні – ("соціалізація"), та залучені психологічні категорії – ("розвиток").

Література

1. Соціальна робота : короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002. Книга 4. – 2002. – 536 с.
2. Соціальна робота в Україні : [навч. посібник] / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. ; за заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. – К. : ДЦССМ, 2004. – С. 27.
3. Никитина Л. Е. Развитие социальной педагогики в России : автореф. дисс. на соискание науч. степени д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 "Социальная педагогика" / Е. Л. Никитина. – М., 2001. – 42 с.
4. Социальная педагогика : [курс лекций] / [под общей ред. М. А. Галагузовой]. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
5. Галагузова Ю. Теория и практика профессиональной подготовки социальных педагогов / Ю. Галагузова. – М., 2001. – 102 с.
6. Коршунова Н. Л. Зачем нужна однозначность научных понятий? / Н. Л. Коршунова // Методология педагогики : сборник статей. – Педагогика, 1997. Вып. 4. – 1997. – С. 85–91.
7. Липский И. Понятийный аппарат и парадигмы развития социальной педагогики / И. А. Липский // Педагогика. – 2001. – № 10. – С. 13–21, 15–16.
8. Липский И. А. Социальная педагогика. Методологический анализ : учебное пособие / И. А. Липский. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 320 с.
9. Рижанова А. О. Развитие социальной педагогики в социокультурном контексте : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 "Соціальна педагогіка" / Рижанова А. О. – Луганськ, 2005. – 46 с.
10. Штинова Г. Н. Особенности понятийно-терминологической системы педагогики и образования / Г. Н. Штинова // Понятийный аппарат педагогики и образования : [сборник научных трудов / отв. ред. М. А. Галагузова]. – Екатеринбург : СВ-96, 1998. Вып. 3. – 1998. – С. 251.
11. Штинова Г. Н. Социальное образование в России : Теоретико-методологические аспекты : [монография] / Г. Н. Штинова. – М., 2001. – 176 с.